

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Nizamülmülk ve İktisadi Fikirleri

Fatma Nur Şahin¹

Öz

Erken dönem İslam âlimleri sadece bir disiplinle yetinmeyip tarihten felsefeye, edebiyattan sanata pek çok farklı alanda ilim tahsil etmiş ve eserler vermişlerdir. Bilimin uzmanlaşma yönünde nitelik kazanmasıyla birlikte bu tarz geniş kapsamlı ilmi eserlerin sayısı azalmış ve bu tarz çoklu disiplinler çalışmalara verilen önem giderek kaybolmuştur. Bu çalışmada temel hedef bir siyasetçi olan Nizamülmülk'ün Siyasetname'si özelinde iktisadi fikirlerini ortaya çıkarmak ve bu fikirlerin modern iktisadi literatürün neresinde yer aldığına dair çıkarımlar yapmaktır. Literatür taraması yapılarak gerçekleştirilen bu çalışmada, Nizamülmülk'ün hayatı ve düşünce yapısı, dönemin sosyoekonomik koşulları ve Nizamülmülk'ün 'Siyasetname'si (Siye-ru'l Mülk) özelinde iktisadi fikirleri olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir. Esas kaynak olarak ise Nizamülmülk'ün 'Siyasetname'si kullanılmıştır. Sonuçta siyasi nitelikli bir eser olmasıyla beraber Siyasetname içerisinde pek çok iktisadi fikrin yer aldığına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu İmparatorluğu, iktisat, İslam iktisadı, Nizamülmülk, Orta Çağ İslam iktisadi düşüncesi, Siyasetname

JEL Sınıflandırması: B11, B31, F68

¹İstanbul Üniversitesi İktisat Bölümü Doktora Öğrencisi,
Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Araştırmacısı

fatmanurrdemirhan@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5190-741X>

Atıf/Citation: Şahin, F. N. (2021). Nizamülmülk ve İktisadi Fikirleri, Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi, 1(1), s.25-36.

• Geliş/Received - 31.10.2020 • Kabul/Accepted - 17.03.2021

Abstract

Islamic scholars in the early periods were not limited themselves to a discipline but instead produced and studied many different areas from history to philosophy or literature to art. However, with the increasing specialization in sciences, this type of comprehensive scientific works and attention to these multi-disciplinary works faded away. This study's main objective is to reveal the economic ideas of Nizam al-Mulk who was originally a politician and to make inferences about where these ideas take place in the modern literature on economics. After the literature review, this study consists of three main headings such as the life and mentality of Nizamülmülk, the socio-economic conditions of the period, and the economic ideas of Nizamülmülk's Siyâsat-nâma (Siye-ru'l Mulk). Nizam al-Mulk's Siyâsat-nâma is used as the main reference. As a result, besides being a qualified political work, it has become clear that there are many economic ideas in 'Siyâsat-nâma'.

Keywords: Great Seljuk Empire, Economy, Islamic Economics, Nizam al-Mulk, Medieval Islamic Economic Thought, Siyâsat-nâma

JEL Classification: B11, B31, F68

Giriş

Günümüzde iktisat, matematik ve fizik bilimlerinden etkilenecek, mekanik bir yapıya dönüşmüştür. Farklı akımlar ortaya çıksa dahi, ana akım iktisat anlayışının temellerinin yerlerini yeni fikirlere bıraktığı tam olarak söylenemez. Örneğin ana akım iktisadın insanı rasyonel bir varlık olarak görmesi ve toplumdan bağımsız bir iktisat anlayışı ortaya koymasını eleştiren yeni iktisat sosyolojisi yaklaşımında Polanyi'nin gömülülük kavramı temel bir noktayı ifade etmektedir. Polanyi'ye göre iktisat toplumun yaşamından, kültüründen, geleneklerinden kısacası toplumun kendisinden bağımsız değildir. İktisadi davranış sosyal ilişkilerin içine gömülüdür (Polanyi, 1957: 272). Nitekim bir bilim olmadan önce iktisat, politik niteliğiyle bir birikim üretmiş ve bu yalnızca teorik bir süreç olmamıştır. Toplum içerisinde ortaya çıkan iktisadi durumlarla ilgili her ne kadar sadece iktisadi bir amaçla yazılmış olmasa da pek çok eser mevcuttur. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinde de gördüğümüz gibi, toplumla iç içe geçmiş ve onun refahı yönünde üretilen fikirlerin pratik hayatta bir iyileşmeye sebep olması önemlidir. Nitekim Sultan Melikşah'a yazılmış bu eserde, bir sultanın nasıl olması gerektiği, yönetim sistemi, memurların vaziyetleri, halka karşı sorumluluklar gibi birçok meselede sultana öğüt verici nitelikte 51 fasıl kaleme alınmıştır.

Genelde hükümdarlar için kaleme alınan siyasetnameler, hükümdarların sahip olması gereken özelliklerden ve saltanat kurallarından bahsederler. Devlet yönetiminde ideali aramaya yönelik bu eserler dinsel kuralları da içinde barındırır. Tarihten örnek vermenin yanı sıra Kur'an ve hadisten örnekler vererek kötü hükümdarların ve vezirlerin yol açtığı felaket ve öyküler anlatılır. Bildiğimiz üzere Nizamülmülk de Sultan Melikşah'ın isteği üzerine Siyasetname'sini kaleme almıştır. Nizamülmülk'ün Siyasetname'si doğru ve yanlış, iyi ve kötü, ideallik arayışlarının yanında kendinden önceki birçok hükümete dair olaylar anlatmakta ve büyük bir tarihi kaynak konumu teşkil etmektedir. Ayrıca Büyük

Selçuklu idari, askeri teşkilâtı ve mali, hukuki durumu hakkında önceki hükümetlerle kıyaslama yapmakta böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin toplumsal durumunu gözler önüne sermektedir (Kafesoğlu, 2010: 231).

Bu çalışmada amaç Nizamülmülk ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na dair özet bir birikim oluşturarak Siyasetname özelinde iktisadi fikirlerin ortaya konulmasıdır. Çağımızda disiplinler arası çalışmaların artmasıyla iktisadın sosyal bir alan olma vasfının daha çok üzerinde durulmaktadır. Sosyal yönüyle iktisat, daha bütüncül bir bakış açısıyla tartışılmaya açık bir bilim dalıdır. Tarihi metinlerde de politik iktisadi niteliğin bulunması fakat Siyasetname'ye dair genel olarak politik nitelik barındıran araştırmalar yapılması bu çalışmanın yapılmasının temel sebebidir. Bu amaca yönelik olarak çalışma üç ana başlıktan oluşmaktadır. İlk bölümde Nizamülmülk'ün hayatı ve düşünce yapısının kısa bir özetinin sunulması ile araştırmacıların zihinlerinde genel bir çerçeve çizilmesini hedeflemiştir. Dönemin sosyoekonomik koşulları başlıklı diğer bölüm bağlamın oturtulması ve dönemin sosyal ve iktisadi yapısını genel hatlarıyla ortaya konulmasını amaçlamıştır. Nizamülmülk'ün Siyasetname'si özelinde iktisadi fikirleri bölümünde ise Siyasetname'de iktisat ile bağlantılı olabilecek kısımlara yer verilmiş ve yorumlanmıştır.

1. Nizamülmülk'ün Hayatı ve Düşünce Yapısı

Gerçek adı Ebu Ali Kıvamuddin Hasan bin Ali bin İshak et-Tusi olan mütefekkir Nizamülmülk, 10 Nisan 1017 (?1018) yılında İran'ın Tus şehrinde doğmuştur. Hayatının büyük bir kısmı vezirlik yaparak geçen Nizamülmülk, önce Büyük Selçuklu Devleti sultanlarından Alparslan'ın ve sonrasında oğlu Melikşâh'ın vezirliğini yapmıştır (Rızvi, 1978: 1-10). 1092 yılında Nihâvend'de, bir ramazan ayında, yemek sonrasında Hasan Sabbah taraftarı bir genç tarafından hançerlenmiş, birkaç saat içerisinde şehit olmuştur (İslam Tarihi Ansiklopedisi, 1993: 141).

Nizamülmülk, İslami ilimler ve çeşitli bilim dallarında kendini yetiştirmiş, bütüncül bir birikim oluşturmuştur. Arapça ve Farsçayı iyi öğrenmiş ayrıca Şafii mezhebi fıkıh bilgilerinde söz sahibi olmuş bir âlimdir. Zamanının halifesi Kâim bi Emrillah, Hasan'a Nizamülmülk unvanını vermiştir böylece 'devletin düzeni' anlamına gelen bu unvanla tanınmıştır (Özaydın, 2007: 194; İslam Tarihi Ansiklopedisi, 1993: 141).

Nizamülmülk, önce Alparslan'a dokuz yıl (1063-1072), ardından oğlu Melikşâh'a yirmi yıl (1072-1092) olmak üzere toplamda yirmi dokuz yıl vezirlik yapmıştır. Bu uzun vezirlik döneminde devlet idaresinde çeşitli roller üstlenmiş ve yenilikler getirmiştir (Nizamülmülk, 2018: 8). Bu yeniliklerden bir tanesi ikta düzeni ile ilgilidir. İkta, Nizamülmülk'ten önce yalnızca idari ikta olarak varlığına devam eden bir yapıdır. Yani mülkiyeti devlette olan toprak maaş yerine geçici bir süreliğine yalnızca idari memurlara verilmiştir. Fakat bu sistemde değişiklik yaparak Nizamülmülk, askerlere de bu toprakların verilmesinde öncülük etmiştir. Böylece askeri ikta ortaya çıkmış ve Selçuklulara has bir sistem vuku bulmuştur. Tarihin ileri dönemlerinde kurulan Türk İslam devletleri de bu modelden yararlanmışlardır. Sonuçta tarım toprakları askerlere tahsis edilerek, bütçeden para ayrılmadan asker yetiştirilme imkânına erişilmiştir (Göksu, 2018: 150).

Ayrıca eğitim sisteminde de Nizamülmülk önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Nizamülmülk, Şii Fatımilerin Sünni Abbasiler ve Selçukluları yıpratmak amacıyla çeşitli girişimlerde bulduklarını fark ederek ehli-sünnet ilmini sağlamlaştırmak amacıyla medreseler kurmaya karar vermiştir. Diğer medreselerin ilmi gayesi dışında bir hedefleri yokken, Nizamiye Medreseleri Bâtını düşünceye karşı bir siyasi yapılanma anlamına da gelmektedir. Bu özelliği siyaset adamlarının ilmi mevzulara karışmasının önünü açmıştır ve bu da ilme zarar vermiştir denilebilir. Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde birçok farklı şehirde medreseler kurulmuştur. Bu medreselerin en meşhur olanı Bağdat Nizamiye Medresesidir. Nizamiye medreselerinde Şafii mezhebi baskın mezhep olarak varlığını sürdürmüş bu nedenle de eleştiriler almıştır. Ancak 1092 yılında Nizamülmülk'ün vefatından sonra medreselerin temeli Hanefi ve Şafii ortak himayesine alınmıştır. Hatta 12. yüzyılın ortalarına kadar Hanefiler avantajlı kesim olmuştur. Fakat aynı yüzyılın ikinci yarısında Şafii'ler eski yerlerini tekrardan kazanmışlar, yeni okullar açmışlardır. Nizamiye Medreseleri ayrıca felsefe dersinin olmaması nedeniyle düşüncenin ilerlemesini engellediği ve öğretmen ve öğrencilerin maaş ve burs alması yani ilmin para karşılığı öğretilmemesi gerektiği ile de eleştirilmiştir (Özaydın, 2007: 188-191 ; Ephrat, 2000: 130).

Getirdiği diğer bir yenilik olarak da yeni takvim başlangıcının kabul edilmesi söylenebilir. Bilime çok önem veren Nizamülmülk, Hicri 467. yılda Sultan Melikşah ile beraber astronomi bilginlerinin bir araya gelmesini sağlamıştır. Bu toplantıdan önce güneşin balık burcunun yarısına geldiği gün nevrüz sayılmaktayken, yapılan değişiklikle nevrüz koç burcunun birinci noktası olarak kabul edilmiştir. Sonrasında ise bu farklılık takvim başlangıcı olmuştur (Esir, 2013: 329).

Bir siyaset adamı olan Nizamülmülk, İslam'ın kaidelerini uygulayarak ahlaki önceleyen bir devlet anlayışı tahsis etmiştir. Ona göre devlet yalnızca kişilerin yaşama hakkını koruyan, özgürlüklerini sağlayan veya mülkiyetlerini güvenceye alan bir kurum değildir. Devletin bunların yanında kalkınmayı ve halkın mutluluğunu sağlaması gereklidir. Bunun yanı sıra halk da devletine bağlı olmalıdır. Doğu yönetim sistemleri ve bazı İslam öncesi İran geleneklerinden yararlanan Nizamülmülk, temel olarak İslam Şeriatını örnek almıştır. Ona göre devlet yardımsever, faydalı ve tüm organ ve kuruluşların verimliliğini arttırmaya yönelik adımlar atarsa daha güçlü, istikrarlı ve kuvvetli hale gelecektir. Allah bilincini Siyasetnamesinde de önceleyen Nizamülmülk, doktrinel bir idealizm örneğinden ziyade pratik pragmatist bir yol izlemektedir. Diğer felsefeciler rasyonel argümanlarla bakış açılarını açıklamaya çalışırken, o anekdotlar kullanmıştır. Nizamülmülk, bir hükümdarın halkın haklarına gasp etmesi durumunda şeriatın onlara isyan hakkı verdiğini ve hatta bunun yalnızca kişisel bir sorumluluk değil toplumsal bir sorumluluk olduğu fikrindedir. Bu nedenle Machiavellian'ın iktidarda kalabilmeyi önceleyen ve orada kalabilmek için ahlaki yasaların çiğnenmesine izin veren tutumuna Nizamülmülk oldukça zıttır denilebilir. Ayrıca onun bakış açısı hükümdarın ilahi haklara sahip olduğu tarzı bir batı düşüncesinden ayrılır ve ona göre padişahlık beraberinde ağır bir sorumluluk getirir (Rızvi, 1978: 36-50).

2. Dönemin Sosyoekonomik Koşulları

Oğuzların Kınık boyundan gelen Selçuklular, bu adı hükümdar ailesinin atası olan Selçuk Bey'den almıştır. 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nın kazanılmasından sonra Tuğrul Bey Büyük Selçuklu Devleti

ti'ni kurmuştur (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 1986: 10319). Selçuklu, batıda Anadolu'nun Muradiye, Erciş, bölgelerine kadar, doğuda ise Harezm ülkesi içlerine uzanmıştır. 1063 yılında vefat eden Tuğrul Bey'in çocuğu olmaması hasebiyle Veziri Kündüri onun yerine Çağrı Bey'in büyük oğlu Süleyman'ı tahta çıkarmak istemiştir. Fakat Horasan valisi olan Süleyman'ın kardeşi Alparslan, abisi ile taht kavgasına girerek onun yerini almıştır. Tahta çıkınca ise Kündüri'yi görevinden alarak yerine Nizamülmülk'ü vezir olarak tayin etmiştir. Anadolu'yu Türklerin yurdu haline getiren savaş ise Malazgirt Savaşı'dır. Malazgirt meydan muharebesi 26 Ağustos 1071 yılında Malazgirt ovasında meydana gelmiştir. Bu savaş Doğu Roma İmparatoru Romanos Diogenes ve Selçuklu Sultanı Alparslan arasında gerçekleşmiştir (Sevim & Merçil, 1995: 48-51, 61). 1072 yılında Maverünnehir kıyısında savaşa çıkan Alparslan şehit edilmiştir. Yerine oğlu Melikşah geçmiştir. Melikşah döneminde Selçuklu en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Yine aynı dönemde Hasan Sabbah Bâtını hareketini yürütmek için bir tarikat kurarak birçok Türk ve Müslüman ileri gelenlerine karşı suikastlar düzenlemiştir (Çay, 2009). Selçuklu devlet yöneticileri ve vezirler anti Şii bir tutum sergilemişlerdir. Devlet himayesinde ise Şafii mezhebi öncelenmiştir fakat buradaki amaç Eşari güçlenmesini oluşturmak veya hizipler arası rekabeti arttırarak Merkezi Hükümet'in rolünü güçlendirmek değildir. Selçuklu sultanları ve vezirleri kendilerinden önceki Abbasi halifelerinin aksine dini hayata daha nadir katılmışlardır (Ephrat, 2000: 2, 130).

Selçuklu İmparatorluğu'nda hükümdarın adına hutbe okunması ve para basılması hükümdarlığın göstergeleri olmuştur. Ayrıca imparatorluğa bağlı atabeglerin de sultanlarının ve meliklerinin isimlerini yazarak para bastırdıkları görülmektedir. Merkezi bir idari yapıyı benimseyen Selçuklu'da merkeze bağlı eyaletler, vilayetler ve Kutval veya Dizdar adı verilen kazalar var olmuştur. Hükümdarın emrindeki komutanlar yeni bölgeler işgal ettiklerinde o bölgenin iktası işgal eden komutana verilmiş, iktası ölen kişinin hakkı oğluna aktarılmıştır. Büyük Selçuklu'nun emrindeki devletler ve atabegler iç işlerini genel anlamda serbest bir şekilde yürütmüşlerdir. Vergilerini ödeyen, hutbe ve paralarda Selçuklu hükümdarının adını zikreden, sefer olduğunda buna destek olan devletler ve atabegler Selçuklu Devleti'ne tabi sayılmışlardır (Alptekin, 1992: 184-206).

Büyük Selçuklu Devleti'nde halk göçebeler, köylüler ve şehirlilerden oluşmaktadır. Göçebeler genel olarak hayvancılıkla geçimlerini sürdürmüşlerdir. En önemli üretimleri olan et, süt, yün ürünlerinin yanı sıra avcılık da göçebeler için önem arz etmiştir. Köylü kesim ise toplum nüfusunun büyük bir kısmını oluşturmuştur. Geniş arazilere sahip olan dihanlar Selçukludan önce ortaya çıkmışlar, Selçuklu zamanında da imtiyazlı yerlerini sürdürmüşlerdir. Köylülerin büyük bir kısmı toprak sahibi olmadan yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Toprak, haraç, öşr, miri gibi kısımlara ayrılmıştır (Özgüdenli, 2009: 392-397). Ticaret yollarının geniş bir bölgeye yayılması Selçuklularda iktisadi hayatın gelişmesine sebep olmuştur. Kervanların başına askerler koyularak güvenliğin sağlanması, zararı olan kervancıya devlet hazinesinden para ödenerek zararının tanzim edilmesi ticaretin önemini göstermektedir. Zirai vergiler vergi sisteminin temeli olduğu için ticaretle uğraşanlar hızlı bir biçimde zenginleşmeye başlamış, bu nedenle devlet ticari vergiler ve gümrüklerle bunu dengelemeye çalışmıştır. Selçuklular'da Ziraat eski dönemlerde yer alan fakat gelişmiş bir sulama sistemi ile yapılmıştır. Sultan Melikşah ve Sultan Sencer dönemlerinde ise yeni sulama kanalları yapılarak, zirai üretim arttırılmış, böylece köy ve şehirler büyümüş, ticari hayat gelişmiştir. Örneğin Horasan'da Murgab Kanalı Merv ovalarını sulamış, üretim artışı iskân artışına yol açmıştır. Bölgede pamuk üretiminin artması şehir ve kasabalarda dokuma sanayiinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Şehirlerde büyük pazarlar yer almış, birçok zanaat

için çeşitli loncalar kurulmuştur. Şehirler için pamuklu ve ipekli dokumacılık önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle Horasan ve Maverâünnehir'in pamuklu ve yünlü dokumaları bu dönemde ün kazanmış ve ihracata konu olur duruma gelmişlerdir. Şehir hayatı için sanayi önem arz etmiş, kumaş dokuma tezgâhlarının yanı sıra demir fırınları, deri işletme atölyeleri, kâğıt imalatı, çini ve cam üreten fırınlar ülkeye yayılmıştır. Devlet sanayi ile uğraşan kişilerden de vergi alınmıştır. Kısacası üçüncü grup olan şehirlielerin ticaret, sanayi, zanaat gibi alanlarla geçimlerini sağladıkları görülmektedir (Alptekin, 1992: 206-207; Özgüdenli, 2009: 392-397). Selçuklularda reayalar devlet hazinesinden faydalanmayan ve devlete vergi ödeyen kişilerdir. Buna karşılık hükümdarın görevi ise onların canını, malını, namusunu korumaktır. Alınan vergilerin bir kısmı orduya tahsis edilirken, bir kısmı da ikta yerini daha kullanışlı hale getirmek için kullanılmıştır. Bu kişiler vergilerini ödedikten sonra ikta sahibinin ondan daha fazlasını talep etmemesi istenmiştir. Nitekim Nizamülmülk, Siyasetnamesinde bunu sık sık vurgulamış, halkın bundan dolayı zorluk çekmemesi gerektiğini dile getirmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde iktaların büyük topraklar halinde tek kişinin elinde olabilmesiyle zaman zaman egemenlik problemleri yaşanmıştır. Buna karşın devlet, paralarını nakden ödeyerek ikta sahiplerinin topraklarını geri alma hakkını elinde bulundurmuştur (Dinç vd., 2012: 1-6; Özgüdenli, 2009: 392-397).

Kısacası, Selçukluların istikrarı, güvenliği sağlamaları, ilme değer vermeleri, topraklarında yaşayan halka yeni su kanalları inşa etmeleri gibi hizmetler götürmeleri sayesinde ticaretin geliştiği ve ekonomik hayatın canlılık gösterdiği kaydedilmektedir. Birçok mesleğin kendine ait pazarlar oluşturması iş bölümünü yansıtan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Para birimlerinde ise katı bir tutumdan ziyade serbestliği destekleyen bir sistem yapısı gözlenmektedir.

3. Nizamülmülk'ün Siyasetname'si Özelinde İktisadi Fikirleri

Klasik Yunan kaynaklarında 'oikonomia', İslami kaynaklarda ise 'ilm-i tedbir-i menzil' olarak yer alan iktisat/ekonomi, bilim olma vasfını 18. yüzyılda kazanmıştır (Orman, 2019: 159-179). Önceleri daha çok politik niteliğe sahip olan iktisat, ahlakı, yönetimi ve insanın psikolojik yapısını göz ardı etmemekteydi. Nizamülmülk'ün de iktisadi yaklaşımında bunu görmek mümkündür. Politik iktisadi bir niteliği içerisinde barındıran eser için temel nokta halkın refahıdır. Modern literatürde piyasanın aksak yönlerinin oluşmasının, refah düşüşüne sebep olduğu kaydedilir. Böylece eşitlik, bölüşüm, adalet gibi durumlar da devlet tarafından üstlenilmelidir. Nizamülmülk, İslam'ın doğasında zaten var olan sosyal refah, vergileme, eşitlik, adalet kavramlarını yine İslami bir perspektifte ele almaktadır. O da bunların devlet eliyle gerçekleştirilebileceği kanısındadır.

a. Vergiye Dair

Nizamülmülk, Siyasetname'sinde vergi konusuna birçok yerde değinmiştir. Eserde vergilemede halkı ve devleti zor durumda bırakmayacak optimum bir noktayı aradığını söylememiz mümkündür. Nitekim Siyasetname'de gereğinden fazla bir verginin alınmaması gerektiği (Nizamülmülk, 2018: 27, 43) ve gelir elde edemeyen kişinin malına el konularak vergi elde edilirse kişinin zor durumda kalacağı böylece üretici konumunda devam edemeyeceği (Nizamülmülk, 2018: 31) vurgulanan düşünceler arasındadır. Adil vergi iktisat literatüründe de tartışma konusudur. Benham buna yönelik olarak bir

verginin adil sayılabilmesi için, daha zengin kimselerden daha yüksek oranlarda vergi talep edilmesi gerektiğini ileri sürer. Aynı zamanda ona göre yüksek verginin fiyatların yükselteceğini belirtir ve bu da halk için zor bir durum oluşturur (Benham, 1942: 2).

Nizamülmülk, aracılardan gereğinden fazla vergi almasının vergi gelirinde aksaklıklar ortaya çıkaracağını öne sürer (Nizamülmülk, 2018: 99). Buna çözüm olarak halkın padişaha kolaylıkla ulaşması gerektiğini ve böylece haksızlığa uğramayacaklarını savunur (Nizamülmülk, 2018: 79). Fazla verginin vergi gelirinin toplanmasında zorluklar oluşturacağını söyleyen Nizamülmülk gibi modern teori de vergi kaçırmanın sebepleri üzerinde durmuştur. Allingham ve Sandmo buna yönelik bir çalışma yaparak yakalanan sayısının artmasının, ceza oranı artışının, gelir artışının ve vergi oranı artışının vergi kaçırmada ne tür etkiye sahip olacağı incelemişler, sonuçta bireylerin kişisel faydalarına göre vergi kaçırdıkları tespit etmişlerdir (Allingham & Sandmo, 1972: 1-16). Nizamülmülk ihtiyaçlı kimselerden hiçbir verginin talep edilmemesi gerektiğini öğütler çünkü bu kişileri zor durumda bırakmaktadır (Nizamülmülk, 2018: 49). Bunların dışında vergilerin güzelleme ve kibar bir şekilde istenmesi verilen nasihatler arasındadır. Bu davranışın halkın devlete saygı ve bağlılığının arttıracaklarını ve böylece vergi toplanmasının kolaylaşacağını düşünülebilir. Ana akım iktisat düşüncesine tepkiselliğiyle bilinen davranışsal iktisat, insanların psikolojik durumlarının ekonomi üzerinde etkili olduğunu öne sürmektedir. Nitekim Siyasetname'nin yazarı 11. yüzyıl insanı Nizamülmülk de insan psikolojisine değer atfetmektedir. Halktan fakir düşen bazı kimselere vergi memurlarının ödünç vermelerini salık veren Nizamülmülk'ün bu tutumunu karz-ı hasen ile bağdaştırmamız mümkün görünmektedir.

b. İşgücüne Dair

Geçmiş dönemlerden günümüze işsizlik büyük bir problem olagelmektedir. İşsizlik problemi, devletlere çeşitli sorumluluklar yüklemekte, kişilerse işsiz kaldıklarında görevlerini yerine getirmede yetersiz kalmaktadır. Emek ve sermaye, üretimi belirleyen faktörlerdir. İşgücünü etkin bir şekilde kullanamayan devletler, kaynak dağılımını iyi tahsis edememiş demektir. Nizamülmülk'e göre işgücü dağıtımında yapılan yanlış düzenleme sonucunda örneğin bir kişinin on kişilik görev yapması sonucunda işsizlik oluşur ve atıl insan sayısı varlıklı insan sayısından fazla olur (Nizamülmülk, 2018: 238). Bunu şöyle de düşünebiliriz; eğer patron işçisine fazla iş yükü verirse, kendisi maliyetini minimize etmiş böylece olması gerekenden fazla zenginleşmiş olur. Fakat işsiz kalanların durumu kötüleşeceğinden gelir dağılımında bozulma ortaya çıkar. İşsiz sayısı arttığında da sonuç olarak varlıklı insan sayısı toplumda azalır.

c. Muhtesibe Dair

İbn Teymiyye muhtesibin görevlerini anlatırken diğer memurluklardan farklı olarak muhtesibin iyiliği emretme kötülükleri ise önleme görevi olduğunu söyler. Muhtesib, sosyal hayatın içinde, ölçü ve tartının düzgün olması, namazların kılınması, imam ve müezzinlerin denetlemesi gibi haklara sahiptir (Teymiyye, 2011: 51-52). Teymiyye'den yaklaşık 300 yıl sonra yaşayan Nizamülmülk, muhtesibi İslam şeriatı için çok önemli bir yere koymuştur. Hükümdar ve memurların mülk ve adaletin sağlanması için muhtesibi korumaları gerektiğini söylemiş, eğer bu yapılmazsa ticaretin bozulacağını ve İslam

şeriatının bozulacağını eklemiştir (Nizamülmülk, 2018: 57). Yani muhtesib, ticareti düzenler ve ahlaklı hale getirirken devlet iyileşmektedir.

d. Faize Dair

Siyasetname'nin yedinci faslında Nizamülmülk bir emirin pazar ahalisine mensup bir kişiden 600 dinar borç aldığını ve emirin borç alırken 700 dinar olacak şekilde geri ödeyeceğini taahhüt ettiğini belirtir. Emir, borcuna sadık kalmayarak uzun süre boyunca geciktirir. Hikâyenin sonundaysa borç veren kişi borcunu, 700 dinar ve buna ek olarak emirin ona yeni giysiler takdim etmesiyle tanzim eder (Nizamülmülk, 2018: 65-72). Hikâye asıl olarak borcu olan bir kişinin borcunu ödemesi ve borç aldığı kişiyi zor durumda bırakmaması üzerinde temellenmiştir. Nizamülmülk, diğer hikâyelerde ve hayatında görüldüğü üzere İslami bir bakış açısına sahiptir. Hikâyenin gidişatına göre emirin ona yeni giysiler takdim etmesi hediye olarak adlandırılabilir fakat aradaki 100 dinarın faiz olduğu açıktır. Nizamülmülk buna hiç değinmemiş, yalnızca hikâyeyi anlatmakla yetinmiştir. Oysa faiz konusu Kuran'ı Kerim'de açık bir şekilde haram kılınmıştır (Kur'an, 2:275).

e. Malın Ortak Olması, Piyasa, Arz Talep ve Piyasa Davranışlarına Dair

Çağımızda sosyalizm adı altında birleşen ortak kamu mülkiyeti fikirlerinin o çağlarda da var olduğunu Siyasetname'den anlamaktayız (Nizamülmülk, 2018: 277, 281). Nizamülmülk Nuşirevan'ın mal ve kadınların korunması için dinin olduğunu ve bunları kamuya mubah kılmanın insanı hayvanlığa götüreceğini söylediğini nakleder (Nizamülmülk, 2018: 277). Bir başka yerde kişiler arasında alt-üst ilişkilerinden bahseden Nizamülmülk, ekonomik durumu kötü olan bir kişinin zengin birisinin hizmetinde bulunmasını anlatır (Nizamülmülk, 2018: 281). Burada eğer mal kamu için ortak mülkiyet olursa vasıflı birinin vasıfsız birine eşit olacağından dem vurur ve böylece padişahla herhangi bir kişinin eşit olacağını söyler. Ayrıca bu eşitlik sonucunda hükümdarlık yasası geçerliliğini yitirir diye ekler. Burada iş bölümünün önemine de değinilebilir. İnsanlar niteliklerine göre işler yapmaktadırlar ve karşılıklı bir alışveriş durumu ortaya çıkmaktadır.

Kişiler arası alışverişin ortaya çıkması ise piyasa mekanizmasını ortaya koymaktadır. Piyasada çeşitli mal ve hizmetler ve çeşitli fiyatlar bulunmaktadır. İktisatta piyasa için klasik yaklaşım bir malın arzı arttığında fiyatının düşmesidir. Nizamülmülk'ün eserinde aynı yaklaşımı görmemiz mümkündür. O, piyasa açısından değil, devlet açısından durumu incelemektedir. Siyasetname'sinde unvanların arttığını söyler ve bir şeyin sayısı artınca değeri düşer ve saygınlığı azalır diye ekler (Nizamülmülk, 2018: 216).

Ayrıca piyasada beklentilerin önemli bir rol oynadığını da söylemek mümkündür. Bahsedilen bu kitlesel toplum beklentileri piyasayı yönlendirmektedir. Örneğin, günümüzde krizlerden sonra ortaya

çıkan banka panikleri, halkın korkuya kapılıp bankalardan paralarını çekmek istemelerine böylece krizin derinleşmesine, toparlanma sürecinin uzamasına ve bu sürecin daha zor hale gelmesine yol açmaktadır. 50. fasılda yer verilen hikâyede ise piyasaya duyulan güven ile bağlantı kurulabilecek şöyle bir pasaj yer almaktadır;

“Rivayet olunur ki, Hums valisi, Ömer bin Abdülaziz’e şöyle bir mektup yazdı: “Hums çarşısının duvarı harap olmuştur. Onu imar etmek lazımdır ne buyurursunuz?” Ömer bin Abdülaziz aynı kâğıda şöyle yazdı: “ Hums çarşısının duvarını adaletle yükselttiğinde, yolları da korku ve zulümden arındırıp tertemiz ettiğinde ortaya çıkacak yapının çamur ve tuğlaya ihtiyacı yoktur.” dedi.” (Nizamülmülk, 2018: 341)

Adalet ve güvenlik güvenilirliği de beraberinde getirmektedir. Bundan yaklaşık 1000 yıl öncesinde Siyasetname aracılığıyla aktarılan metinde de Ömer bin Abdülaziz, bir valinin halka pozitif sinyal verecek bir ortam oluşturmasının davranışları etkileyeceğini ve bu davranışların da piyasayı canlandıracağını söyler. Bunu yaparken ticaret için önemli olan yolların güvenliğini de vurgulamaktadır. Kısacası piyasaya duyulan güven halkın davranışlarını yönlendirmektedir.

f. Hazine, Bütçe ve Maaşa Dair

Beytülmalin kökenleri Hz. Peygamber döneminde dayandırılabilir. Devletler büyüdükçe ve karmaşıklaştıkça beytülmal de gelişmiştir (Ahsen, 1986: 219-220). Kur’an’ın birçok yerinde mal biriktirmeyle ilgili vurgulama olumsuzdur (Kur’an, 100:8; 104:2). Siyasetname’de de bu görüşe paralel bir tutum görülmektedir. Örneğin Ömer bin Abdülaziz ile ilgili olan bir hikâyede kıtlık baş gösterir, fakir düşen halk padişaha gider ve durumlarını arz eder. İhtiyaçları olanın beytülmalden karşılanmasını isterler. Nizamülmülk, halkın padişaha;

“Hazineye yığdıkların ya bizzat senin ya Rab Teâlâ’nın yahut da Hakk’ın kullarınındır. Eğer ki, hazinedekiler Rab Teâlâ’nın ise Rabbin onlara ihtiyacı yoktur ve dahi biz de onun kullarıyız. Eğer ki hazinedekiler bizzat senin ise ‘Bize karşı cömert ol çünkü Allah cömertçe verenleri ödüllendirir.’ [12:88] Bize hayırına bağışla da Allah mükâfatını sana eriştirir. Yok, eğer bizim ise hazineyi bize sebil eyle de şu darlıktan düze çıkalım, baksana bir deri bir kemik kalmışız.”

Dediklerini bunun üzerine padişahın onların dediğini yaptığını kaydeder (Nizamülmülk, 2018: 80). Aynı şekilde bir başka kısımda da bazı kişilerin padişahın nafaka istedikleri ve kendilerinin beytülmalde payı olduğu anlatılır. Burada padişahın hazinenin onda birine sahip olması gerektiğini söyleyen bu kişiler, padişahın hazineyi kendi malı saymasını eleştirmektedirler. Nizamülmülk, hazinenin Müslümanların olduğunu vurgulayarak padişaha öğüt vermektedir (Nizamülmülk, 2018: 207-208)¹.

Nizamülmülk, saray harcamaların kontrol altında tutulmasını önemli görmektedir. Fakat yaşadığı dönemde bunları denetleyecek bir vekil olmamasını eleştirir (Nizamülmülk, 2018:121). Büyük Selçuklularda Harç (Masraf) Hazinesi ve Asıl (İhtiyat) Hazinesi olmak üzere iki ayrı hazine türü görülmektedir. Hazine-i Harç içerisinde vilayetlerden elde edilen şer’i ve örfi vergileri bulundururken, açık ortaya çık-

¹ Ayrıca bakınız; sayfa 27-28.

tığı durumda Hazine-i Asıl'dan temin edilmiştir. Hazine-i Asıl'da ise haslardan ve bağlı devletlerden alınan para ve hediyeler yer almıştır (Atçeken & Bedirhan, 2016: 55). Siyasetname'de Nizamülmülk hazinenin bu iki ayrı çeşidinden bahseder. Hazine-i Asl, gelirlerin yüksek miktarının konulduğu ve gerekmedikçe oradan bir harcama yapılmadığı; eğer harcamak gerekirse alınan paranın daha sonra yeniden yerine konulduğu hazine çeşidiyken, Hazine-i Harç'a ise elde edilen gelirlerin az bir kısmı konulur (Nizamülmülk, 2018: 335). Bu bilgilere dayanarak eğer genel harcamaların Hazine-i Harç'tan yapıldığı ve harcanacağı düşünülmeyen gelirin Hazine-i Asl'a konulduğu bir sistem olduğunu varsayarsak, burada devletin fazla vermek üzerine kurulu olduğu bir sistemin benimsendiğini söyleyebiliriz. Buna destek olabilecek başka bir fikir de eklenebilir. Eserinde vilayetlerden elde edilen gelirlerden giderlerin çıkarılmasını salık veren Nizamülmülk, burada vergiler ve giderler olarak iki kalemi ele alır. Giderler gelirlerden fazla ise yani hesaplarda bir açık bulunursa bunun denetlenmesi gerektiğini vurgular (Nizamülmülk, 2018: 343). Burada Nizamülmülk'ün sistemli bir yol önerdiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde günümüz için de geçerli olan bu anlayış, bütçe denkliğinin sağlanamamasının devletler için önemini vurgulamaktadır.

Öte yandan Nizamülmülk için devlet ahlak ve adalet temelinde şekillenir. Bu nedenle kadıların durumu Padişah tarafından iyi bilinmelidir. Ona göre kadınlık vazifesi, âlim, zahit ve halkın malında gözü olmayan kimselere verilmelidir.

Bu kişilerinse yanlış yollara sapmamaları için ihtiyaçları olduğu miktarda maaşa bağlanmaları gerekir (Nizamülmülk, 2018: 53). Burada 'ihtiyaçları olduğu miktarda' nitelemesi dikkat çekmektedir. Aslında burada bu kişilerin ihtiyacının bir miktara bağlanması demek, modern iktisat tanımında yer alan 'sınırsız ihtiyaçlar' fikrinde bir bakış açısı olmadığını göstermektedir. Üstelik kadınlara istedikleri miktarda bir maaş verilmesinden de bahsedilmemektedir. Burada onlar için belirlenecek maaşlarda ihtiyaç temel alınmıştır fakat onların yalnızca sapmamaları için iyi bir maaşla çalıştırılmaları gerektiğinin de vurgulandığından söz edilebilir. Benzer durum naibler için de geçerlidir (Nizamülmülk, 2018: 83).

g. Dünya Malına Tamah ve İstifçiliğe Dair

İslam'a göre insanların mala meyli vardır. İnsanlar bununla güç elde ettiğini düşünür. Mal, insanlar için çoğu zaman bir imtihan vesilesi haline gelebilmektedir. Nizamülmülk, insanın maddi hırsından dolayı haksızlık yapabileceğini anlatır (Nizamülmülk, 2018: 35). Zaim, homo economicustan farklı olarak bir homo islamicus tanımlar ve bu insan kendi karını maksimize etmek için yaşayan insandan farklıdır (Zaim, 2014: 61-62). İslam insanı davranışlarını yalnızca bu dünyaya göre değil, öteki dünyaya göre de şekillendirmektedir. Onun rasyonelliği yalnızca bu dünya ile sınırlı değildir (Ökte, 2010: 5). Nizamülmülk de kitabında insanların altına çok tamah etmemesiyle hem bu dünyada hem öbür dünyada kazançlı çıkacağını vurgulamaktadır (Nizamülmülk, 2018: 63). Öte yandan Nizamülmülk halkın iyi ekonomik koşullarda geçinmesi gerektiğini her zaman vurgulamıştır. Unun halkın karnını doyurması için temel gıda olduğundan bahseden Nizamülmülk, unun ambara yığılıp arz edilmemesi durumunda halkın bundan muzdarip olacağını belirtir. Anlattığı hikâyede sarayın ekmekeçi başı tüm buğday ve unu satın alarak ambara yığılmış, bunun bedelini canıyla ödemiştir (Nizamülmülk, 2018: 59). Buradan hareketle iyi koşullarda yaşayan fakat zenginliği hedefi haline getirmeyen bir insan modelinin benimsendiği söylenebilir.

Sonuç

Nizamülmülk, geniş ilme ve tecrübeye sahip bir İslam âlimidir. Tartışmalı bir değişim olmakla birlikte bir toplumda ilmi sistemi değiştirerek topluma yön vermek fikri onun siyasi niteliğinin yalnızca bir örneğidir. İktisat sistemini yeniden düzenleyip ordunun yararlanmasını sağlayarak devleti yüksek maliyet kalemlerinin birinden kurtarmıştır. Yalnızca kendi devletine değil kendisinden sonraki devletlere de bu sistemi miras bırakmış, diğerleri de birtakım güncellemeler yaparak askeri iktisat sistemini devam ettirmişlerdir. Nizamülmülk siyasi niteliğiyle ön plana çıkan bir vezir olarak tanınmasına karşın iktisadi anlamda da çok sayıda fikrine rastlamak mümkündür. Vergi, hazine, dünya malına tamah, muhtesib, faiz, bütçe, maaş, istifçilik, savunma, piyasa, arz talep ve malın ortak olması gibi pek çok kısıma ayrılabilen fikirlere Siyasetname’de geniş ölçüde yer verilmiştir. Bu başlıklar sabit olmayıp sayıları arttırılabilir. Schumpeter History of Economic Analysis’inde St. Thomas Aquinas (1225-1274) dönemine kadar olan 500 yılın güvenli bir şekilde atlanabileceğini ve bu yıllarda iktisadi düşünceye dair fikirlerin ancak tesadüfen yer aldığını öne sürmüştür (Schumpeter, 2006: 70). Fakat Siyasetname’den iktisada dair çeşitli çıkarımlar yapılarak bu fikirle bağdaşmadığı görülmüştür. İktisadın pür iktisat olarak çalışılmaması bu yıllarda iktisadi düşüncenin oluşmadığının bir göstergesi olduğu anlamına gelmemektedir.

Oldukça halk yanlısı diyebileceğimiz Nizamülmülk, eserinde bunu çok sık vurgulamaktadır. Özellikle haksız kazanç elde etmek ve adaletsizliğin toplumda ne gibi yıkımlar oluşturabileceğinin üzerinde durur. Ona göre toplum bir bütün olarak kalkınır. Eğer bir toplumda çatlaklar çoğalır hem sultan hem de halk bundan zarar görür. Sosyal yapıyı önceleyen ve adil, sistemli, güvenli bir hale getirmek isteyen Nizamülmülk, bunun ekonomiyi iyi yönde etkileyeceğini ve halkı refaha kavuşturacağını eserinde anlatmaktadır. Padişahlara verdiği öğütlerde itidalli bir yolu öğütleyen Nizamülmülk’ün kenzden kaçınan fakat tasarruflu bir idareyi önerdiği söylenebilir. Allah inancı ve ahlak onun fikirlerinin köşe taşlarıdır. Bu nedenle iktisadi hayatı da ahlak ve inançtan arındırılmış bir biçimde ortaya koymaz. Bireysel bir kalkınmadan ziyade kolektif bir kalkınmayı hedefleyen Nizamülmülk için fikirlerin pratik gerçekliğe uygulanabilir olması önemlidir. Bu çalışmada Nizamülmülk’ün siyasi, sosyal ve iktisadi meseleleri birlikte ele alarak bütüncül bir bakış açısı ortaya koyduğunu ve modern literatürde günümüzde dahi tartışılan problemlerden Siyasetname’sinde bahsettiği sonucunda ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Allingham, M. ve Sandmo A. (1972). Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. Journal of Public Economics. 323-338.
- Alptekin, C. (1992). Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. c. 7. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Atçeken, Z. ve Bedirhan, Y. (2016). Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi. 3. bs. İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Benham, F. (1942). What is the Best Tax-System? Economica. c. 9. s. 34. 115-126.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi. (1986). c. 20. İstanbul, Türkiye: Interpress Baskı ve Yayıncılık.
- Çay, A. (2009). Türkiye Tarihi Selçuklu Devri. Kültür ve Turizm Bakanlığı: Ankara.

Dinç, A., Sayın F., ve Halow N. (2012). Türkmenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. *History Studies International Journal of History*. c. 4: 106-116.

Ephrat, D. (2000). *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'Ulama' of Eleventh Century Baghdad*. Albany, United States of America: State University of New York Press.

Erkal, M (çev). (1986). Beytül-mal ve İslâm Ekonomisinde Rolü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. s.6: 219-228.

Esir, İ. (2013). *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*. çev. Temelli, M. İstanbul, Türkiye: Özgü Yayıncılık Reklam ve Tanıtım Hizmetleri.

Göksu, E. (2018). Nizamülmülk ve Selçuklu İktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü. *USAD*. s.8. 147-164.

İslam Tarihi Ansiklopedisi. (1993). c. 8. İstanbul: İhlas Matbaacılık, Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri A.Ş.

Kafesoğlu, İ. (1955). *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi*. *Türkiyat Mecmuası*. c. 12: 231-256.

Kur'an-ı Kerim Meali. (2011). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Metin, T. (2014). The Impact of City Formation in Great Seljuks on The City Culture of Anatolian Seljuks. *The Journal of Academic Social Science Studies Jasss*. s: 26: 357-370

Nizamülmülk. *Siyasetname*. (2018). çev. Sunal B. ve Ayar M. 14. bs. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Orman, S. (2019). *İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. 2. bs. İstanbul, Türkiye: İnsan Yayınları.

Ökte, M. ve Savaş K. (2010). *Fundamentals of Islamic Economy and Finance: Theory and Practise*. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. c. 9. s. 31: 180-208.

Özaydın, A. (2007). Nizamülmülk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamulmulk>.

Özgüdenli, O. (2009). Selçuklular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular>.

Peacock, A. (2015). *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh University.

Polanyi, K. (1962). *The Great Transformation*. 3. b. Boston, ABD: Beacon

Rızvi, S. (1978). *Nizam Al-Mulk Tusi*. Pakistan: Sh. Muhammad Ashraf.

Schumpeter, J. (2006). *History of Economic Analysis*. Taylor & Francis e-Library.

Sevim, A. ve Merçil E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Teymiyye, İ. (2011). *Hisbe*. İstanbul, Türkiye: Takva Yayınları.

Zaim, S. (2014). *İslam Ekonomisinin Temelleri*. İstanbul, Türkiye: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.